

EL TEMPS DE L'HORT

L'horticultura urbana com una experiència d'envelliment actiu

Treball Final de Grau en Antropologia social i cultural

Miquel Martorell Faus

miquel.martorell.faus@gmail.com

Curs 2013/ 2014

Tutor: Oriol Beltran Costa

Resum: Des de fa unes dècades s'ha començat a incentivar la participació de persones jubilades en experiències d'horticultura urbana com a estratègia de promoció de l'*envelliment actiu*. Aquest paradigma té com a objectiu incrementar la qualitat de vida de la gent a mesura que es fa gran a través de la realització de diverses activitats. Partint d'una perspectiva basada en la trajectòria vital dels individus -*"life course perspective"*-, aquest article se centra en tres casos per examinar les consideracions més destacables sobre aquest fenomen creixent. A banda d'esbossar els canvis en la relació entre els horts urbans i la "gent gran", l'article repassa la naturalesa ambigua de la jubilació, així com l'inèdit ventall de rols que aquesta etapa de la vida permet desplegar. Paral·lelament, la importància donada a l'àmbit laboral en els discursos biogràfics dels protagonistes de la recerca posa de manifest el caràcter determinant que té l'hort en els seus processos de construcció identitària, esdevenint una veritable escenificació de la vida productiva perduda amb la jubilació.

Paraules clau: horts urbans, vellesa, envelliment actiu, *life course perspective*, feina, jubilació, temps desocupat, rols.

ÍNDIX

I. Introducció i marc teòric.....	2
II. El camp, les tècniques i el text	5
III. Anàlisi de les dades	7
Artur: horticultura urbana i "gent gran"	7
Benito: els rols de la jubilació	10
Dora: temps d'oci, temps de feina	14
IV. Conclusions	17
V. Bibliografia.....	18

I. INTRODUCCIÓ I MARC TEÒRIC

L'horticultura urbana és un fenomen en auge en moltes ciutats occidentals. Després d'un període de recessió fruit del caràcter marginal atribuït als horts urbans, la recuperació d'espais desaprofitats i les preocupacions alimentàries, entre d'altres qüestions, han propiciat la represa d'aquesta pràctica agrícola (Zaar, 2011). Avui en dia trobem horts de tot tipus i amb finalitats igualment molt diverses, fet que palesa la creixent complexitat del fenomen i les dificultats per abordar-lo (Aragay, 2010; Priego i Rodríguez-Morcillo, 2010). Justament aquesta complexitat és la que, ara farà gairebé dos anys, va motivar el meu interès per dedicar-hi una investigació. Tanmateix, les particularitats del que va acabar sent l'àmbit de recerca van provocar que, de cara al present estudi, l'objecte canviés lleugerament. Ja no es tractava dels horts en si com en un principi, sinó més aviat dels seus usuaris. I allà on jo havia fet treball de camp, aquests eren persones jubilades, "avis" i "àvies" amb unes trajectòries vitals que em plantejaven tot un seguit de nous interrogants.

Per comprendre la relació entre l'horticultura urbana i la gent gran em calia un nexa, un discurs sobre el qual pivotés la recerca. Aquesta retòrica sotmesa a anàlisi ha estat l'*envelliment actiu*, reflectit en nombrosos informes de diferents organismes internacionals (European Commission, 2012; World Health Organization, 2002), així com en l'actual literatura gerontològica (Lloyd-Sherlock, 2004; Minichiello i Coulson, 2005). A grans trets, l'envelliment actiu es pot entendre com un intent per convertir la vellesa en una etapa de la vida en què les persones es mantinguin saludables, satisfetes i autònomes a través de la participació en tota mena d'activitats. El paradigma sembla resultar, a dia d'avui, més necessari que mai donat l'increment de jubilacions anticipades però, principalment, degut al bon estat de salut amb què les persones deixen de treballar, fet que es tradueix en un augment generalitzat de l'esperança de vida (Higgs et al., 2005: 28).

Aquesta tendència, al seu torn, ha provocat un envelliment de la població a escala mundial, panorama a què intenten donar resposta tota mena de polítiques públiques, moltes de les quals, com ja s'ha esmentat, comencen a prioritzar l'envelliment actiu (Lloyd-Sherlock, 2004: 1). Determinades experiències d'horticultura urbana –bàsicament aquelles impulsades o finançades per l'Administració– són part constituent d'aquestes directrius, si bé amb freqüència no s'utilitza explícitament la categoria d'"envelliment actiu" per a designar-les. Amb tot, la relació entre els horts urbans i la gent gran en aquest context de redefinició de l'envelliment planteja una sèrie de qüestions que han permès guiar la recerca: quin paper juguen els horts urbans en el procés d'"envelliment actiu" dels seus

usuaris jubilats? Els horts urbans són espais d'inclusió social o, per contra, cal interpretar-los en termes d'aïllament i reclusió? Es pot afirmar que l'horticultura urbana contribueix a revaloritzar l'estatus i a combatre la marginalitat associada a la gent gran?

La construcció de l'envelliment¹ com a objecte d'estudi implica, en primer lloc, convertir aquest procés i les persones que el protagonitzen en una forma d'alteritat. Lawrence Cohen (1994: 153) fa una interessant reflexió al respecte plantejant com la diferència d'edat entre l'etnògraf i el seu objecte constitueix un condicionant innegable a l'hora d'investigar. Aquesta imperiosa necessitat de reflexivitat també ha de reflectir-se en la presentació d'una vellesa no prototípica ni carregada de connotacions tràgiques, així com tampoc en una etapa falsament idealitzada (Cohen, 1994: 142). Premisses d'aquest tipus, però, no sempre han format part de la mirada antropològica que, en un principi, només va mostrar un interès anecdòtic pel fenomen (Feixa, 1996: 3).

Tanmateix, la progressiva incorporació de la gent gran com a objecte d'estudi en la disciplina va contribuir a consolidar una *antropologia de l'envelliment*². Si bé les aportacions inicials d'autores com Jennie Keith (1980; amb Kertzer, 1984) van aconseguir delimitar el camp d'anàlisi –així com evidenciar el seu caràcter socialment construït– durant molt de temps aquest estigué marcat per la següent situació paradoxal:

Una abundància d'escrits sobre una aparent manca d'escrits presenta una interessant contradicció i ens obliga a repensar sobre què tracten tots aquests textos, aquestes ressenyes que, pel seu compte, registren i alhora signifiquen una absència (Cohen, 1994: 138, traducció pròpia)

L'àmbit d'estudi, però, ha adoptat un enfocament cada cop més dinàmic, una mirada que ja no pren la vellesa com una categoria hermètica sinó que l'aborda de forma transversal com a procés que és. L'anomenada "*life course perspective*"³ (Arber i Evandrou, 1993; Keith, 1980; O'Rand i Krecker, 1990) ha estat un dels assoliments més notables a l'hora de redefinir la vellesa com a objecte, en el sentit que ha permès evidenciar com aquesta no constitueix una fase aïllada, sinó que s'emmarca dins d'un *continuum* vital. L'èmfasi en l'individu i les seves relacions amb l'entorn permeten criticar la suposada homogeneïtat de

¹ Tot i emprar de forma indiferent els termes "envelliment" i "vellesa" al llarg del treball, el caràcter processual del fenomen fa que el primer concepte esdevingui més adequat.

² Autors com Cohen també parlen de "geroantropologia" i de "gerontologia i antropologia" (1994: 138).

³ Les perspectives del "*life cycle*" i del "*life span*" estan profundament lligades a la del "*life course*", adoptada en aquest treball. Malgrat que molt sovint són utilitzades com a sinònims, existeixen matisos que les diferencien. Per a un aprofundiment, vegeu O'Rand i Krecker (1990).

la gent gran com a col·lectiu, així com posar de manifest que les biografies personals són experiències úniques i irrepetibles (Arber i Evandrou, 1993: 9-10). Sigui com sigui, cal situar el present treball dins d'aquesta antropologia que considera el cicle de vida com la unitat d'anàlisi predilecta per a una comprensió global de l'envelliment.

L'altre eix de l'òptica adoptada és l'interès pel dia a dia de les persones (Cohen, 1994: 146; Gubrium i Holstein, 2000: 3). La conversió de la l'experiència quotidiana en material etnogràfic palesa la necessitat de reflexionar sobre els conceptes analítics emprats⁴. En aquesta línia, resulta molt interessant tenir presents les consideracions i el llenguatge utilitzat pels mateixos protagonistes -el que Cohen planteja com una mena de "fenomenologia de la vellesa" (1994: 152)- per tal de no caure en etiquetes imposades ni excloents. Els conceptes de "vell", "ancià" o "jubilat", així com les categories de "gent gran" o "tercera edat", contenen una càrrega de significat evident i sovint fan oblidar que, al capdavant, ens estem referint a persones. Per aquest motiu, l'ús d'aquests termes està justificat només en la mesura que les seves connotacions semàntiques són tingudes en compte i estan degudament problematitzades.

El present article, en definitiva, pretén encetar un diàleg amb la gerontologia social per tal d'interrogar i posar en qüestió el paradigma de l'envelliment actiu, així com un dels diversos intents engegats per a portar-lo a la pràctica. Es tracta d'una antropologia crítica que converteix la vellesa en un marc reflexiu a partir del qual treure a la llum alguns dels patrons que guien el funcionament de la nostra societat. Així mateix, l'article també pot llegir-se com una invitació a descobrir una realitat propera però massa sovint invisibilitzada, un fenomen que la disciplina ha tendit a passar per alt però que, a dia d'avui, ha adquirit una significació i un pes absolutament inqüestionables.

II. EL CAMP, LES TÈCNIQUES I EL TEXT

El procés d'elaboració de l'article s'ha desenvolupat en tres fases. La primera, iniciada l'any 2012 a partir d'una investigació prèvia, consistí en la construcció i la delimitació del camp (octubre 2012 - juny 2013). L'àmbit de recerca inicial se centrà en dos horts de la Xarxa

⁴ J.M. Fericgla (2002: 55-120) dedica un capítol sencer a detallar un marc conceptual per analitzar la qüestió.

d'Horts Urbans de Barcelona⁵, concretament els horts de Turull i de l'Avi, ambdós al barri de Vallcarca. Al marge de la seva proximitat geogràfica, aquests horts presenten divergències històriques notables: així, si el primer és un hort relativament modern, el segon constitueix una iniciativa veïnal impulsada els anys vuitanta que, al cap d'un temps, esdevindria el primer hort gestionat per l'Ajuntament. Tot i les respectives particularitats de construcció i funcionament, la pertinença a un mateix programa suposa una única normativa per als dos horts. Així doncs, l'obligatorietat de tenir més de seixanta-cinc anys per a sol·licitar una parcel·la, els cinc anys de durada de la seva cessió i la prohibició d'utilitzar productes químics són trets compartits en tota la xarxa municipal.

Paral·lelament, també s'ha fet etnografia en tres sessions d'un taller d'horticultura ecològica al Casal de Gent Gran Mossèn Clapés, a Sant Andreu. En aquest cas, l'activitat està dirigida per una monitora i té lloc cada divendres al matí durant els nou mesos que dura el curs. A diferència de la xarxa municipal, aquí no es treballen parcel·les: els vegetals es cultiven en jardineres metàl·liques construïdes pels propis participants. Aquest taller forma part de l'ampli ventall d'activitats que ofereix el Casal, l'assignació de les quals es fa per sorteig però intentant respectar les preferències dels seus membres. Donat que l'organització del taller d'horticultura ecològica recau en una empresa externa, els participants paguen una petita quota trimestral. Així mateix –i com també passa en el cas dels horts de l'Ajuntament- la compra del planter i de les llavors va a càrrec dels usuaris, que decideixen en cada cas la inversió econòmica que volen realitzar.

Finalment, i amb l'afany d'assolir una visió holística del fenomen, també s'han fet prospeccions de camp en d'altres contextos hortícoles, en aquest cas, no regulats per l'Administració. Es tracta bàsicament dels horts comunitaris de Can Masdeu -una comunitat situada en una antiga leproseria a la falda de Collserola amb una llarga trajectòria d'experiències agroecològiques- i l'hort d'en Marcelino -un veí del barri de la Clota que ha convertit el seu hort particular en un important centre de proveïment-. Si bé no és l'objectiu de l'article reflectir exhaustivament la variabilitat interna del fenomen, sí que val la pena posar de manifest l'enriquiment etnogràfic que ha suposat per al treball la descoberta d'aquests contextos diferents i, per tant, complementaris.

⁵ Segons el web de l'Ajuntament de Barcelona, "la xarxa d'Horts Urbans de Barcelona és un programa de participació l'Àrea de Medi Ambient destinat a les persones més grans de 65 anys de la ciutat, amb l'objectiu d'incorporar-los a activitats de millora ambiental a través del conreu d'hortalisses seguint els principis de l'agricultura biològica".
<<http://w110.bcn.cat/portal/site/MediAmbient/menuitem>> [Consulta 20/4/2014]

Val a dir també que les dificultats per accedir a algun dels horts van fer necessari contactar amb personal de l'Administració, gràcies a qui finalment es pogué construir la xarxa d'informants a partir de la que s'ha treballat. Els horts de la xarxa municipal, per exemple, romanen tancats amb una clau de la qual només en disposen els usuaris i els responsables. Pel que fa al taller, va ser necessari sol·licitar una sèrie de permisos per poder assistir a les sessions. La meua acceptació al camp, en canvi, no fou ni de bon tros tan difícil: si bé en un principi alguns hortolans mostraren certa sorpresa en ser interpel·lats sobre assumptes relatius a la seva vida quotidiana, les seves ganes de compartir experiències esborraren de seguida qualsevol sospita de tafaneria i contribuïren a convertir-me en una figura apreciada. Un cop consolidats aquests llaços, i havent adquirit fins i tot un cert grau de confiança, començava la segona fase: l'obtenció de dades (setembre 2013 – març 2014).

Les tècniques utilitzades al llarg del treball de camp han estat, per ordre, l'observació participant i les entrevistes dirigides. Tant en un cas com en l'altre, i acceptant la impossible neutralitat en la relació social sobre la que s'assenta qualsevol "trobada etnogràfica", la meua postura ha estat la d'intentar convertir els informants en "interlocutors" (Cardoso de Oliveira, 2004: 60). Això ha comportat que gran part de l'observació hagi pres un caràcter conversacional, fet que ha convertit les entrevistes en un recurs complementari. Tot i que val la pena fer sempre una esmena a les limitacions epistemològiques d'aquesta tècnica, l'èmfasi en les trajectòries vitals posat des de l'enfocament teòric adoptat –la "*life course perspective*"– ha fet irrenunciable recórrer a les entrevistes. La sistematització de les dades obtingudes al llarg del treball de camp marca, doncs, el pas de la segona a la tercera i última fase: l'escriptura (març 2014 – maig 2014).

Sobre aquest procés, i al marge de la seva subjectivitat inherent⁶, és important referir la disposició del material etnogràfic i l'estructuració definitiva de l'article. El cos del treball s'ha articulat al voltant de tres relats biogràfics⁷. En aquest sentit, l'anàlisi de discursos (García, 2002) ha assolit un paper preponderant a l'hora de posar de manifest la rellevància de la dimensió laboral –la "vida productiva"– en les trajectòries dels informants. Tal com sosté Fericgla, l'*ethos* de la nostra societat està subordinat a una ètica del treball que regeix les finalitats i els valors de la vida individual de les persones, aspectes que quan desapareixen amb la jubilació provoquen una profunda ruptura biogràfica (2002: 156-157). Això ha propiciat que l'àmbit de la feina constitueixi l'eix vertebrador de l'etnografia i,

⁶ Sobre aquest tema i d'altres qüestions relatives a l'escriptura etnogràfica vegeu Cardoso de Oliveira (2004) i Geertz (2010).

⁷ Donada de brevetat i l'èmfasi posat en determinats aspectes de les trajectòries vitals analitzades, es considera més apropiat parlar de "relats biogràfics" que d'"històries de vida".

conseqüentment, de la discussió teòrica. Així doncs, l'elecció dels casos respon a la voluntat d'examinar algunes de les dimensions que es desprenen dels vincles que mantenen l'horticultura urbana i el món del treball i, per tant, l'horticultura urbana i la jubilació.

El cas de l'Artur -que pràcticament no havia tingut cap contacte amb la terra abans d'accedir a una parcel·la de l'hort de Turull- permet presentar el nou marc de relacions que estableixen les persones grans amb l'horticultura urbana, motivades en gran mesura pels programes d'envelliment actiu. Pel que fa a en Benito, la intensitat tant de la seva trajectòria laboral com de la seva vida de jubilat posen de manifest com, lluny de tractar-se d'una etapa estàtica i marcada per la passivitat, la jubilació afavoreix la creació i la recreació de rols socials. Finalment, a través del relat de la Dora constatem la importància que juga el temps en aquest assumpte: es tracta, per una banda, d'un temps que passa extremadament lent i que, per tant, cal omplir amb tota mena d'activitats; però alhora és un temps pervers, un temps que cal frenar com sigui per retardar l'aparició dels símptomes associats a la decrepitud, senyals inequívocs de la mort. En definitiva, aquests tres casos tenen la capacitat de condensar les reflexions més significatives del treball, és a dir, aquelles consideracions que no poden ser omeses avui en dia en una antropologia de l'envelliment.

III. ANÀLISI DE LES DADES

Artur: horticultura urbana i "gent gran"

L'Artur va néixer el 26 de març de 1941 al barri del Poblenou, a Barcelona. Amb setze anys, i tot just després d'acabar els estudis de pèrit mercantil, va començar a treballar en una empresa que construïa motors de ventiladors i de màquines de cosir.

No sé si va ser per un anunci a la Vanguardia, que compràvem els diumenges i hi havia molts anuncis... O potser va ser per un conegut que em va dir que faltava un xicot pel despatx i tal... I vai entrar allà i em van posar a arxivar factures i albarans⁸

Tot i les exigències de la feina, amb tan sols dinou anys l'Artur ja era cap de vendes i, gràcies a ell, el negoci funcionava millor que mai. Però en tornar del servei militar l'empresa va començar a tenir problemes: la seva absència i la creixent competència en el sector van provocar una reducció de la plantilla que va acabar deixant-lo al carrer. L'Artur va buscar

⁸ Tots els fragments d'entrevista i les transcripcions literals provenen del diari de camp.

feina durant un temps fins que va ser contractat en una empresa del tèxtil. “*Vai tocar tres o quatre mercats. Potser el mercat que em va agradar més va ser el textil*”, explica quan li pregunto sobre les seves preferències professionals.

L’Artur valora els canvis de feina que ha viscut al llarg de la vida, no només en termes econòmics –assegura haver tingut una millora de sou amb cada nou contracte- sinó també per les oportunitats de descobrir coses noves que això suposava.

I tinc la sort que aprofito molt les oportunitats, lo que no sé, ho pregunto, ho llegeixo, estudio, fai un curs... Jo vai entrar al textil i vai fer un curs de filatura a l’Escola Industrial, d’aquests accelerats de sis mesos, per saber lo que era el fil i tal i qual. M’ha agradat informar-me sempre...

Aquest neguit també s’ha vist reflectit en les seves aficions. Abans de fer la *mili*, i animat per un amic, l’Artur va començar a practicar la immersió submarina. La seva dona, amb qui porta més de cinquanta anys casat, sempre li ha donat suport i l’ha acompanyat als concursos en els que ha participat. Per fer-ho, en un principi anaven de càmping amb amics però, un cop casats, van comprar-se un apartament a Tamariu, on fins i tot van invertir en una petita embarcació per tal d’engegar un negoci d’immersió submarina.

Però la seva trajectòria laboral a Barcelona era força més tortuosa: després de deixar l’empresa tèxtil i passar per una casa de mobles, l’última feina remunerada que tingué l’Artur va ser en una fàbrica de pells. Degut a la fallida de l’empresa, va trobar-se sense feina als seixanta-tres anys.

Ja tenia seixanta i pico d’anys i tal com està el mercat... Vai estar un temps buscant però vaia... [...] Em vai poder retirar bé. Vull dir, un sou que estava arregladet; no era el màxim ni molt menys, però mira...

A partir d’aquell moment l’Artur va començar a col·laborar –a “*treballar de voluntari*”, com diu ell- en una residència per a gent gran, al grup de Càritas de la parròquia del barri i en un servei de càtering que donava feina a persones amb discapacitat intel·lectual. Tot i fer més hores que en les seves jornades laborals anteriors, l’Artur valora molt positivament aquesta etapa i la tasca realitzada, motiu pel qual, encara a dia d’avui, ajuda al grup de Càritas.

Però la jubilació també li ha comportat d’altres canvis pel que fa a les seves responsabilitats. A banda d’haver deixat la immersió, l’Artur s’ha hagut de dedicar cada cop més a la família, principalment “fent d’avi” dels seus quatre néts, amb qui assegura mantenir una relació excel·lent. Paral·lelament, i des de fa aproximadament dos anys,

també participa en el programa de la Xarxa d'Horts Urbans de Barcelona. Concretament cultiva una parcel·la a l'Hort de Turull, a Vallcarca, on viu des que es va casar. Tot i que les seves experiències agrícoles prèvies es limitaven al cultiu d'unes quantes oliveres en unes terres de les Garrigues heretades per la seva dona, l'Artur no va dubtar en sol·licitar la parcel·la després que un conegut del barri li ho recomanés. La lectura d'uns quants llibres i l'observació dels seus companys hortolans han incrementat els coneixements de l'Artur que, des de ja fa un temps, ha incorporat l'hort a la seva rutina.

Conscientment o no, l'Artur forma part d'un programa de promoció de l'*envelliment actiu*. Aquest concepte és definit per l'Organització Mundial de la Salut com el "procés d'optimització de les oportunitats per a la salut, la participació i la seguretat per tal d'incrementar la qualitat de vida a mesura que la gent es fa gran" (2002: 9). Durant les darreres dècades, la gerontologia social (Arber i Evandrou, 1993; Gubrium i Holstein, 2000; Lloyd-Sherlock, 2004; Minichello i Coulson, 2005; Walker, 2005) ha centrat els seus esforços en establir les línies mestres que han de seguir les polítiques públiques per a la gent gran, fent un especial èmfasi en una qüestió que la pròpia definició de l'OMS ja subratlla: la qualitat de vida. Les experiències d'horticultura urbana per a jubilats s'emmarquen clarament en el conjunt d'accions engegades amb l'objectiu d'implementar les directrius internacionals en matèria d'envelliment actiu⁹; projectes com el de la Xarxa d'Horts Urbans de la ciutat de Barcelona en són un bon exemple.

Tanmateix, la vinculació de l'horticultura urbana i l'anomenada "tercera edat" ve de més enrere, fet pel qual es pot afirmar que les estratègies de l'Administració no han fet més que recollir i institucionalitzar una pràctica que portava dècades donant-se. Pau Faus, al seu magnífic treball titulat *La ciutat jubilada* (2012), fa un recull fotogràfic de les pràctiques d'horticultura informal a la perifèria de Barcelona. La construcció d'horts als marges de les carreteres i a les lleres dels rius s'explica, segons ell, pels espais buits que presenta el territori, així com per la categoria igualment "sobrant" dels jubilats que se n'encarreguen. Aquesta realitat evidencia els arguments de Priego i Rodríguez-Morcillo, segons els quals molts d'aquests jubilats han trobat en els horts un espai de reintegració a la "cultura agrícola" de la que provenen, una cultura abandonada a causa dels processos migratoris que van protagonitzar (2010: 171).

⁹ L'Instituto de Mayores y Servicios Sociales va redactar l'any 2011 *Envejecimiento Activo. Libro Blanco*. Aquest document és la guia per a la implementació de programes d'envelliment actiu a nivell estatal. Entre d'altres qüestions, el llibre analitza la importància que té per a la salut el fet de cuidar un hort (2011: 481-485).

Però no tots aquests hortolans presenten un passat rural a les seves biografies. De fet, un nombre creixent de participants en tallers i programes d'horticultura urbana són persones amb un coneixement ínfim del tema. Aquest és el cas de l'Artur, que s'ha fet seu el discurs de l'envelliment saludable, un discurs que disfressa una lògica absolutament disciplinària amb les promeses d'una vellesa harmònica. Així doncs, si tal com sosté Foucault el cos és "objecte i blanc de poder" (2005: 125), la gent gran ha esdevingut amb el temps un col·lectiu cada cop més dòcil i passiu, un segment de la població sobre el que intervenen tota mena d'interessos. No és estrany trobar un increment de les visions que situen la pràctica hortícola al terreny de la teràpia, ressaltant-ne estrictament els beneficis sobre la salut i la benestar (Forns, 2008). Aquesta retòrica ha arrelat amb força entre moltes persones grans, participants d'experiències d'horticultura urbana i ecològica que justifiquen la seva activitat amb arguments d'aquesta mena.

L'Artur té profundament assumides les repercussions positives que té per al seu organisme el fet de treballar a l'hort. Al·lusions a idees com la "salut", l'"entreteniment", la "desconnexió" i la proximitat a la natura són habituals quan en parla.

A l'aire lliure, aquí dalt... aquí al mig de la muntanya... [...] Vull dir, què vols fotre? Per exemple, a l'estiu, anar a la platja... Jo estar a la platja i estar assentat a la sorra doncs no m'hi trobo bé. El sol també em molesta, ara ja. Per això estic millor aquí, que estic al costat de casa. I això que agafes un parell d'escaroles, un parell d'enciams i són de l'hort..."

Però la cessió de la parcel·la té una durada limitada i l'Artur sap que quan passi aquest període haurà de buscar alguna altra cosa. Li pregunto què farà i em contesta el següent: "No tinc ni idea... Malament rai. Però què vols fotre-hi. Està muntat aixís... Avorrir-me; m'imagino que avorrir-me. Anar més a la biblioteca, o més a casa a llegir..."

Benito: els rols de la jubilació

La història d'en Benito comença l'any 1948 a la localitat d'Iglesias, a Burgos, amb un naixement accidentat al mig del camp i sota una tempesta d'estiu. Als pocs anys de vida, ell i la seva família abandonarien el seu poble natal per instal·lar-se a Reinosa, prop de Santander, on hi havia més possibilitats laborals. Tanmateix, amb tan sols quinze anys en Benito va traslladar-se a Barcelona amb un dels seus germans. Van viure "de patrona" al

barri de Verdun i posteriorment a Sant Andreu fins que en Benito es va casar, ara ja farà quaranta-dos anys. Inicialment, la seva vida professional va estar lligada als tallers del barri.

Estuve primero en un taller de tornos, después fui a un taller de matricería, y en el taller de matricería ya fui trabajando diferentes máquinas: torno, fresa, planeadora, limadora, soldadura también un poquito; y cuando ya volví de la mili estuve allí en el taller este de matricería hasta los veintiséis años. Entonces entré en la Maquinista, y en la Maquinista no tenía yo conocimientos de maestría... [...] Pero llegué a estar en las máquinas más grandes de la Maquinista. Haciendo piezas pues muy, muy, muy importantes.

El relat biogràfic d'en Benito està carregat de referències al món laboral. Quan parla del "pluri" –la pluriocupació–, per exemple, no dubta en remarcar el sacrifici que suposava: *"entrabas a las seis de la mañana a un sitio, plegabas a las dos, o dos y media, y después por la tarde te ibas a otro lado a trabajar"*. Així mateix, el fet d'haver viscut el moment d'esplendor industrial de Sant Andreu també l'enorgulleix: la nostàlgia per les fàbriques i els tallers que han desaparegut és una constant en el seu discurs.

Una d'aquestes indústries anades a menys fou precisament *La Maquinista Terrestre i Marítima*. La compra de la fàbrica pel grup Alstom va provocar una reducció de plantilla que afectà directament en Benito, que hi havia començat a treballar als vint-i-sis anys i que quan va marxar en tenia quaranta-sis. Tot i així, gràcies als diners de la indemnització, ell i la seva dona van aconseguir obrir una petita botiga de dolços on en Benito treballà una vintena d'anys més fins la seva jubilació.

Y en cuanto me jubilé de la tienda mi idea era no estar sentado. Tenía que hacer actividades. Incluso antes de jubilarme ya me habían propuesto para ir a una coral, [...] Entonces ya en cuanto dejé de trabajar, lo primero que hice fue apuntarme a la coral. Me fui a la coral, a esta coral, que está en Verdun, y después me apunté a otra coral aquí en la Trinidad.

Al marge del cant coral, en Benito també passa moltes estones amb la seva dona. *"Andamos mucho mi mujer y yo. O sea, nosotros, cada tarde que tenemos libre, por lo menos andamos cinco kilómetros"*. Paral·lelament, també va dos cops per setmana a la piscina i assisteix als tallers d'informàtica i d'horts ecològics que organitza el Casal de Gent Gran del barri.

Aquest any ja en farà dos que en Benito participa al taller d'horts ecològics. Donat que pràcticament no va viure al camp, les seves nocions d'horticultura eren molt minses quan

va començar. Així doncs, tot i haver-se cuidat sempre de la seva terrassa, no ha estat fins ara que també s'ha interessat per cultivar-hi verdures i hortalisses, i això ha estat gràcies als coneixements adquirits al taller. La gran dedicació al seu hortet i els consells que no es cansa de donar provoquen que molts dels seus companys i companyes -igualmente hortolans novells- el considerin un dels més experts del grup. En aquest sentit, en Benito agraeix el bon ambient que es respira: la solidaritat, les bromes i les intimitats compartides són habituals entre les persones que participen al taller, totes elles jubilades.

Val la pena reflexionar sobre aquesta condició de *jubilat/da*, probablement un dels marcadors d'estatus més importants amb els que opera la nostra societat. La seva invisibilitat i el seu oblit sistemàtic són un reflex del caràcter "desestructurat i desestructurant" que presenta (Fericgla, 2002: 137). No resulta estrany, doncs, que una interpretació de la jubilació en termes ritualístics evidenciï una clara absència de contingut cerimonial (Shavishinsky, 2000: 125), fet que palesa l'ambigüitat inherent en aquest procés de transició. Les aportacions clàssiques d'Arnold Van Gennep (2008) i de Victor Turner (2005) adquireixen gran rellevància a l'hora de reforçar aquest argument. La proposta que fa el primer d'un esquema per abordar els "*rites de passage*" destaca per distingir entre una fase preliminar o de separació, una de liminar o de marge, i finalment, una fase postliminar o d'agregació (2008: 25). Turner, per la seva banda, reprèn la noció de "liminarietat" per a subratllar-ne el caràcter socialment confús, condició que alguns autors han vinculat amb la jubilació (Cohen, 1994: 145):

El rasgo principal de estas simbolizaciones es que los neófitos no están ni vivos ni muertos, por un lado, y a la vez están vivos y muertos, por otro. Su condición propia es la de la ambigüedad y la paradoja, una confusión de todas las categorías habituales (Turner, 2005: 107)

No és l'objectiu d'aquest treball situar la jubilació en cap d'aquests models teòrics, però sí que resulta interessant esbossar-ne els atributs principals. L'article "Age, Generation and Social Structure", de Meyer Fortes (1984), és especialment útil per aquest propòsit. En la seva comparació de les societats generacionals i les societats cronològiques, l'antropòleg britànic planteja com la manera de computar el temps manté una correlació directa amb l'organització social. La identificació dels anomenats "estadis de maduresa", per exemple, depèn en gran mesura de les unitats a partir de les quals es registri i es quantifiqui el pas del temps -els "*dating systems*"- fet que, en última instància, repercuteix en la classificació social dels individus. La nostra societat presenta un patró clarament cronològic, donat que

existeix una regulació político-legal referent a tots els moments vitals de les persones (Fortes, 1984: 108).

Així doncs, l'obligatorietat d'abandonar la vida laboral als seixanta-cinc anys és una mostra de la complexa relació que mantenen l'edat cronològica i l'edat funcional (Keith, 1980: 341), així com de la manca de correspondència entre l'edat objectiva i els significats que se li atribueixen en cada context cultural (Gubrium i Holstein, 2000: 5). Casos com el d'en Benito il·lustren clarament aquest fet: la seva retòrica optimista -“*aún tenemos suerte que nos podemos mover; que podemos hacer muchas cosas!*”- té ben poc a veure amb les connotacions que s'han associat a la jubilació, i per tant, a l'envelliment. Aquestes imatges negatives són les que parteixen de la devaluació de l'estatus de la persona jubilada que, segons alguns autors, en un context de modernitat ha esdevingut una figura marginal, desarrelada i fins i tot estigmatitzada (Cowgill, citat per Lloyd-Sherlock, 2004: 15; Fericgla, 2002: 29; Keith, 1980: 342; San Román, citada per Feixa, 1996: 12).

Les percepcions negatives de la vellesa són un dels motius pels quals aquesta ha patit un procés de medicalització les darreres dècades (Arber i Evandrou, 1993: 11; Keith, 1980: 350), procés que explicaria l'aparició del discurs de l'envelliment actiu. La patologització dels darrers anys de vida i la conversió del “cos vell” en un objecte d'intervenció mèdica (Cohen, 1994: 153) són un intent polític de donar resposta a una vellesa presentada en termes de decadència i desarrelament. Així doncs, la suposada manca d'expectatives que es deriva de concebre la jubilació en termes de “*roleless role*” (Atchley, 2000: 115; Keith, 1980: 350) no té en compte que la realitat quotidiana d'aquestes persones està articulada al voltant d'experiències que configuren rols múltiples i dinàmics. Com sosté Atchley, donada la seva vaguetat, els rols associats a la jubilació són expressats de forma flexible i qualitativa, fet que permet un cert ajustament de les potencialitats dels individus a les seves capacitats físiques (2000: 116).

L'envelliment actiu, doncs, més enllà dels beneficis individuals en termes de salut i benestar físic –qüestions que estan fora dels interessos d'aquest treball-, també busca una inserció social a través del desenvolupament de l'autonomia individual i del foment de les relacions socials, això és, la construcció de nous rols i xarxes socials. La interiorització i el manteniment d'aquestes responsabilitats i llaços interpersonals suscitaven valoracions majoritàriament positives entre els destinataris dels programes d'envelliment actiu. No obstant, caldria plantejar fins a quin punt els rols són imposats o lliurement escollits. Igualment dubtós és el caràcter veritablement inclusiu d'aquestes iniciatives: si bé a nivell

individual i de grup semblen tenir uns efectes beneficiosos, no queda clar que reverteixin en una creixent interacció amb la resta de segments generacionals de la societat, així com tampoc en una millora de les imatges projectades fora del grup d'edat. Els espais de l'hort són espais tancats, espais de reclusió, una reclusió que tot i no ser ni forçosa ni punitiva, sí que il·lustra el tracte diferencial donat a les persones jubilades.

Dora: temps d'oci, temps de feina

La Dora va néixer l'any 1939 a Santiago de Novefontes, a la província de La Corunya, a Galícia. Era la quarta de vuit germans i, des de ben petita, ja va començar a treballar al camp i donant un cop de mà a casa: anant a buscar aigua a la font, segant el blat, carregant l'herba per al bestiar... *"Allí no hay mucha niñez"*, comenta quan li pregunto pels seus primers anys de vida. Als vint-i-vuit anys, i tal com havien fet tots els seus germans i germanes, la Dora va deixar els seus pares per anar a buscar-se la vida fora del poble. En el seu cas es va decantar per Barcelona, on ja feia uns anys que s'hi havien instal·lat dues germanes seves. Com elles, la Dora va entrar a servir a la casa d'una família rica, feina a la que es va dedicar durant tres anys fins que es va casar amb en Mauricio.

En Mauricio i la Dora es van conèixer al ball. Ell també era gallec però ja portava temps a Barcelona, on havia fet amistat amb les germanes d'ella. Un cop casats, van establir-se en un pis de propietat al barri del Coll que, a dia d'avui, encara és el seu lloc de residència. A banda de cuidar-se de la casa i dels seus dos fills, la Dora va continuar fent feines domèstiques esporàdiques on havia servit de soltera i en d'altres cases. En Mauricio, per la seva banda, treballava en un taller de planxes metàl·liques del Poblenou, on s'incorporaria el seu fill anys més tard. Va ser en aquella època que patí l'accident que li canvià la vida.

Pues mira, lo del accidente fue con esas máquinas. No sé como son, pero yo te explico más o menos: van cortando los rollos y tienen una cosa que si no te... Si no tienes cuidado te lleva la mano. [...] Mi marido le dijo a mi hijo: "¡para la máquina!" Pero cuando mi hijo la pudo parar ya le había llevao todo esto [s'assenyala els artells de la mà]. Le chafó todo esto; todos estos nudillos...

Després de quatre operacions i d'un període de rehabilitació que s'allargà més d'un any, la mobilitat de la mà d'en Mauricio pràcticament no havia millorat. Així doncs, i a instàncies del metge, l'empresa es va veure obligat a jubilar-lo. En aquell moment ell tenia cinquanta-sis anys. La Dora recorda com van afrontar la situació.

Y yo pensaba “Dios mío... ¿Qué pasará ahora? Porque se aburrirá sin trabajar; joven; cincuenta y seis años...” Claro que se lo arreglaron muy bien. La empresa se lo arregló muy bien. Y luego pues como había llevado un año de recuperación y de esto... Él hacía la comida, hacía las cosas de casa, y yo iba a hacer faenas y ya está.

Així doncs, si bé en Mauricio va haver de jubilar-se relativament jove, la Dora mai ha arribat a fer-ho del tot. Encara avui treballa a casa d’una senyora gran que viu al barri i, puntualment, a la dels seus néts. “*Voy a cumplir los setenta y seis y no me canso*”, diu satisfeta. La Dora també fa molta vida al costat del seu marit, amb qui va a comprar al mercat i a qui acompanya sovint a l’hort. No va ser fins els seixanta-cinc anys –edat reglamentària per participar al programa de la xarxa municipal- que en Mauricio no va poder sol·licitar una parcel·la a l’Hort de Turull. Després que vencés el termini de la cessió, i amb unes obres de remodelació pel mig, en Mauricio no podia tornar a fer la sol·licitud donat que la normativa no permet que els usuaris repeteixin. Finalment van decidir que ho fes la Dora i, des de fa dos anys, tornen a tenir el seu hortet. La lesió a la mà no li ha impedit a ell de treballar la terra, tasca a la que dedica més hores que ningú, tal com explica la Dora amb una barreja d’admiració i orgull.

La Dora i en Mauricio, però també la resta de persones jubilades, comparteixen una condició: són “*time-rich*” (Johnson, 2004: 28). Aquest fet implica la conversió de la seva vida quotidiana en un *continuum* temporal indiferenciat, situació combatuda a través d’una cerca constant d’activitats que donin sentit al seu dia a dia. El volum de “temps desocupat” –que no pas “temps lliure” (Fericgla, 2002: 52)- del que passen a disposar aquestes persones els suposa un autèntic repte. En aquesta línia, molts autors han remarcat la importància que té la feina i el mercat en la trajectòria vital de les persones (Clarke et al., 2005; Fericgla, 2002; Johnson, 2004; Shavishinsky, 2000). No hi ha dubte que concebre el treball remunerat com un valor a conservar ha fet que aquesta dimensió esdevingui una font de significat i, per tant, en un eix bàsic dels processos de construcció identitària de la nostra societat.

El trabajo es algo más que una forma de ganarse la vida: es la parte más importante de la trama vital ya que impone un orden y unos patrones de conducta, una hora para levantarse, una determinada indumentaria diferenciadora, unas relaciones sociales de forma y fondo prefijados por la cultura pero determinadas por la colocación laboral (Fericgla, 2002: 157)

Aquestes qüestions resulten clarament perceptibles en els relats dels jubilats hortolans. Al ser inquirits sobre les seves vides, acostumen a desplegar de forma automàtica un discurs que reflecteix amb tota mena de detalls la seva trajectòria professional. Josep Maria Fericgla corrobora la idea, afirmant que moltes persones jubilades aprofiten la mínima ocasió per “introducir comentarios sobre su pasado laboral, los roles desarrollados, los lugares visitados y otros aspectos relacionados con su antiguo trabajo” (2002: 159). Per consegüent, una altra ruptura inherent en la jubilació –al marge de les circumstàncies concretes que la propiciïn- és el pas de l'àmbit de la producció al del consum, qüestió amb un pes creixent en contextos com el nostre.

Així doncs, les directrius de l'envelliment actiu han motivat que les darreres dècades gran part del consum de la gent gran s'hagi enfocat envers el lleure i l'oci (Fericgla, 2002: 29; Johnson, 2004: 28). Paul Higgs i d'altres autors (2005: 29) assenyalen que l'aparent frivolitat d'aquesta mena d'activitats no exclou la significança real que tenen per a les persones que en participen, fet que les vivències de la Dora i en Mauricio exemplifiquen a la perfecció. Els beneficis interaccionals d'aquestes experiències, és a dir, la creixent vida social i el suport que es crea entre els companys i les companyes d'edat en aquests contextos (Keith, 1980: 359) són habituals als horts. Els valors hedonistes, doncs, també han penetrat en aquests programes i, per extensió, en la lògica vital de les persones que en formen part.

Tanmateix, les experiències hortícoles per a gent gran presenten un caràcter ambigu: per una banda, i donada la retòrica que les envolta, són fàcilment classificables dins l'àmbit del lleure, un lleure, això sí, profundament impregnat pel discurs biomèdic de la gerontologia imperant. Per altra banda, però, la feina a l'hort també es pot entendre com una prolongació fictícia de la vida laboral, és a dir, com un espai de relegació il·lusòria de les persones considerades improductives però que, malgrat tot, encara se senten amb forces per a treballar. Aquesta doble dimensió està present en els productes conreats: les verdures i les hortalisses collides no entren mai al mercat; tot i així, la satisfacció manifestada pels hortolans en veure créixer les seves plantes –“*porque le gusta mucho, eh, la verdad. Se distrae. Le gusta. Él se levanta y viene aquí y se está ahí mirando cómo crecen las hierbas*” (Dora, en referència al seu marit)- només pot ser comparada amb la sensació de realització professional, qüestió que, com apuntàvem més amunt, està profundament inscrita en els seus respectius relats biogràfics.

IV. CONCLUSIONS

L'hort urbà per a persones jubilades constitueix un espai de "producció improductiva", un context confús on les lògiques de la producció i del treball es camuflen darrere d'una aparença d'oci que, al seu torn, repercuteix en l'imaginari col·lectiu sobre el benestar i la salut de les persones jubilades. Aquest fet permet comprovar la naturalesa profundament plàstica del concepte d'*envelliment actiu*, una categoria que s'insereix en diferents activitats i àmbits socials –l'horticultura urbana només n'és un exemple- i que se serveix de l'acceptació general del discurs biomèdic per influenciar els estils de vida dels seus destinataris. Es tracta, en definitiva, d'una retòrica que, remetent-se al cos individual, actua sobre un subjecte molt més ampli i complex, un veritable col·lectiu –la "tercera edat"- minuciosament delimitat, estratègicament problematitzat i políticament intervingut.

L'activitat a l'hort esdevé, doncs, una autèntica lluita contra el temps, una lluita que presenta dos fronts molt evidents: per una banda, es combat l'avorriment característic del "temps desocupat", aquest volum immens d'estones insignificants en el que es converteix sovint la vida de les persones jubilades. Per altra banda, la dedicació a l'hort també constitueix una lluita contra els efectes físics del temps cronològic, això és, el deteriorament del cos i el sempre present fantasma de la mort. A través de la ficció productiva de l'hort s'intenta arraconar per moments l'ambigüitat inherent en la jubilació, així com el deix de marginalitat que es desprèn de la vellesa. L'hort marca uns horaris, fa moure el cos i exercita la ment, crea una petita comunitat en la qual identificar-se –encara que només sigui els divendres al matí- i, el més important, permet sentir-se "útil".

Tanmateix, el preu a pagar per aquesta aparent revalorització de l'estatus de les persones jubilades és la reificació de la vellesa, i per tant, la reproducció automàtica de tots i cadascun dels estereotips que se li atribueixen. La detecció d'una sèrie de necessitats compartides per aquest segment de la població pressuposa una homogeneïtat interna que, com s'ha pogut comprovar, és del tot falsa. Les motivacions individuals per participar en programes d'*envelliment actiu*, així com el grau d'assumpció del discurs, difereixen notablement en cada cas. Així mateix, la concepció d'una "tercera edat" passiva omet tant les causes històriques del seu adveniment com les potencialitats d'acció de moltes persones jubilades. Resulta cabdal, doncs, tenir present com, més enllà de la repercussió positiva que hagin pogut tenir a curt termini determinades polítiques públiques, vistes en perspectiva, també constitueixen subtils estratègies de control, qüestió que condiciona de forma evident les percepcions i els processos d'identificació dels afectats.

És competència de l'antropologia avaluar a través del treball de camp etnogràfic l'impacte de determinats discursos hegemònics en espais considerats *micro*. Veure el grau de permeabilitat de les directrius en matèria d'envelliment actiu en el dia a dia de les persones permet, per exemple, posar de manifest les acceptacions i les resistències que es donen a diferents nivells, així com les conseqüències pràctiques que se'n deriven. Precisament per aquest motiu, resultaria interessant examinar l'envelliment actiu en d'altres contextos. Detectar-ne recurrències i particularitats contribuiria a obtenir una visió més completa del fenomen que, al seu torn, ajudaria a perfilar la manera com sorgeixen i es perpetuen determinats processos de classificació, estratificació i estigmatització de les persones jubilades en la nostra societat.

BIBLIOGRAFIA

- Aragay, A. (2010) *Els horts urbans a la ciutat de Barcelona. Les experiències d'Horts Urbans Comunitaris com a formes d'intervenció social i ambiental*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Llicenciatura de Ciències Ambientals [Projecte Final de Carrera]
- Arber, S.; Evandrou, M. (eds.) (1993) *Ageing, Independence and the Life Course*. Londres i Bristol, PA: Jessica Kingsley Publishers
- Atchley, R.C. (2000) "Retirement as a Social Role". Dins Gubrium, J.F.; Holstein, J.A. (eds.) *Aging and Everyday Life*. Malden, Oxford i Carlton: Blackwell, pàg. 115-124
- Cardoso de Oliveira, R. (2004) "El trabajo del antropólogo: mirar, escuchar y escribir". *AVÁ. Revista de Antropología*, 5: 55-68
- Clarke et al. (2005) "Family and economic roles". Din Walker, P. (ed.) *Understanding Quality of Life in Old Age*. Maidenhead: Open University Press, pàg. 64-83
- Cohen, L. (1994) "Old Age: Cultural and Critical Perspectives". *Annual Review of Anthropology*, 23: 137-158
- European Commission (ed.) (2012) *The EU Contribution to Active Ageing and Solidarity between Generations*. Luxemburg: European Union
- Faus, P. (2012) *La ciudad jubilada. Breve diccionario sobre los huertos informales en los ríos de Barcelona*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona

- Feixa, C. (1996) "Antropología de las edades". Dins Prat, J.; Martínez, A. (eds.) *Ensayos de Antropología Cultural. Homenaje a Claudio Esteva-Fabregat*. Barcelona: Ariel, pàg. 319-335
- Fericgla, J.M. (2002) *Envejecer. Una antropología de la ancianidad*. Barcelona: Herder
- Forns, N. (2008) "Horts urbans i horticultura terapèutica". Dins Nogué, J.; Puigbert, L.; Bretcha, G. (eds.) *Paisatge i Salut. Plecs de Paisatge. Reflexions 1*. Barcelona : Generalitat de Catalunya. Departament de Salut, pàg. 397-411
- Fortes, M. (1984) "Age, Generation and Social Structure". Dins Kertzer, D.I.; Keith, J. (eds.) *Age & Anthropological Theory*. Ithaca, NY: Cornell University Press, pàg. 90-122
- Foucault, M. (2005) *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*. Buenos Aires: Siglo XXI
- García, J. L. (2002) "Informar y narrar: el análisis de los discursos en las investigaciones de campo". *Revista de Antropología Social*, 9: 75-104
- Geertz, C. (2010) *El antropólogo como autor*. Barcelona: Paidós
- Gubrium, J.F.; Holstein, J.A. (2000) "Introduction". Dins Gubrium, J.F.; Holstein, J.A. (eds.) *Ageing and Everyday Life*. Malden, Oxford i Carlton: Blackwell, pàg. 1-11
- Higgs, P. et al. (2005) "Dimensions of the inequalities in quality of life in older age". Dins Walker, P. (ed.) *Understanding Quality of Life in Old Age*. Maidenhead: Open University Press, pàg. 27-48
- Instituto de Mayores y Servicios Sociales (2011) *Envejecimiento Activo. Libro Blanco*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad
- Johnson, P. (2004) "Long-term Historical Changes in the Status of Elders: the United Kingdom as an Exemplar of Advanced Industrial Economies". Dins Lloyd-Sherlock, P. (ed.) *Living Longer. Ageing, Development and Social Protection*. Londres i Nova York: Zed Books, pàg. 22-43
- Keith, J. (1980) "The Best is yet to be. Toward an Anthropology of Age". *Annual Review of Anthropology*. 9: 339-364
- Kertzer, D.I.; Keith, J. (1984) "Introduction". Dins Kertzer, D.I.; Keith, J. (eds.) *Age & Anthropological Theory*. Ithaca, NY: Cornell University Press, pàg. 19-61
- Lloyd-Sherlock, P. (2004) "Ageing, Development and Social Protection: Generalisations, Myths and Stereotypes". Dins Lloyd-Sherlock, P. (ed.) *Living Longer. Ageing, Development and Social Protection*. Londres i Nova York: Zed Books, pàg. 1-17
- Minichiello, V.; Coulson, I. (eds.) (2005) *Contemporary Issues in Gerontology. Promoting Positive Ageing*. Londres i Nova York: Routledge

- O'Rand, A.; Krecker, M.L. (1990) "Concepts of the Life Cycle: Their History, Meanings, and Uses in the Social Sciences". *Annual Review of Sociology*, 16: 241-262
- Priego, C.; Rodríguez-Morcillo, L. (2010) "Agricultura en la ciudad. Del verde rural al verde urbano". *Agricultura Familiar en España 2010*: 168-173 [En línia] http://www.upa.es/anuario_2010/pag_168-173_carlospriego.pdf [Consulta 2/3/2014]
- Shavishinsky, J. (2000) "The Unbearable Lightness of Retirement: Ritual and Support in a Modern Life Passage". Dins Gubrium, J.F.; Holstein, J.A (eds.) *Aging and Everyday Life*. Malden, Oxford i Carlton: Blackwell, pàg. 125-137
- Turner, V. (2005) "Entre lo uno y lo otro: el periodo liminar en los "rites de passage". Dins *La selva de los símbolos. Aspectos del ritual Ndembu*. Madrid: Siglo XXI, pàg. 103-123
- Van Gennep, A. (2008) *Los ritos de paso*. Madrid: Alianza Editorial
- Walker, P.; Hagan Hennessy, C. (2005) "Investigating quality of life in the growing older programme". Dins Walker, P. (ed.) *Understanding Quality of Life in Old Age*. Maidenhead: Open University Press, pàg. 1-13
- World Health Organization (2002) *Active Ageing. A Policy Framework*. Ginebra: World Health Organization, Ageing and Life Course Programme
- Zaar, M-H. (2011) "Agricultura urbana: algunas reflexiones sobre su origen e importancia actual". *Biblio 3W: Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales* 16(944) [En línia] <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-944.htm>> [Consulta 4/3/2014]